

Bojan Veselić, Katarina Popović¹
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

DRUŠTVENE PROMENE I NEFORMALNO OBRAZOVANJE ŽENA U SRBIJI I HRVATSKOJ DEVEDESETIH GODINA XX VEKA²

Apstrakt: U članku se analiziraju socijalne, političke i ekonomske promene koje su se dogodile u Srbiji i Hrvatskoj krajem XX veka, a posebnim naglaskom na društveni položaj i promenu uloge žene u ovim procesima. Neformalno obrazovanje se posmatra kao logičan odgovor na izrazito nepovoljne društvene okolnosti, u kojima tradicionalni sistem formalnog obrazovanja ne može da zadovolji novonastale obrazovne potrebe i pomogne prilagođavanju na promene. Žene su se, kao naročito ugrožena grupa u ovim društvima, pojavile ne samo kao korisnici, već i kao nosioci brojnih novih oblika neformalnog obrazovanja.

Ključne reči: neformalno obrazovanje, obrazovanje žena, društvene promene.

Uticaj društvenih promena u Srbiji i Hrvatskoj devedesetih godina na obrazovanje je fenomen kojem još nije poklonjena dužna pažnja od strane pedagoške i andragoške nauke. To još više važi za neformalno obrazovanje, koje na ovim prostorima, za razliku od razvijenijih zemalja Evrope, još spada u marginalne sfere obrazovanja. Ako se tome doda i problem zapostavljenosti obrazovanja osetljivog na probleme roda i pola, onda se bavimo fenomenom koji je od strane društva, obrazovne politike, ali i nauke višestruko marginalizovan. Takođe ne postoje komparativna istraživanja koja bi omogućila rasvetljavanje kompleksnog odnosa neformalnog obrazovanja žena i društvenih promena u zemljama u periodu kriza i tranzicije, kakve su Srbija i Hrvatska,

¹ Bojan Veselić je diplomirani andragog, radi na brojnim projektima iz oblasti obrazovanja odraslih, saradnik Društva za obrazovanje odraslih u Beogradu.

Dr Katarina Popović je docent na Odeljenju za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, predsednik Društva za obrazovanje odraslih u Beogradu, direktor *divv international* u Srbiji, član borda EAEA.

² Članak predstavlja rezultat rada na projektu Instituta za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta u Beogradu „Obrazovanje i učenje – pretpostavke evropskih integracija“ (br. 149015), čiju realizaciju podržava Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije (2006-2010).

pri čemu bogata praksa nedvosmisleno govori o individualnoj i socijalnoj relevantnosti ovog problema.

Neformalno obrazovanje

Iako postoje brojna, različita određenja neformalnog obrazovanja, uz rizik pojednostavljenja pod neformalnim obrazovanjem se može podrazumevati organizovana i sistematska obrazovna aktivnost koja je usmerena na osposobljavanje odraslih za rad, socijalne aktivnosti i privatni život (Kulić i Despotović, 2004). Neformalno obrazovanje, kao i formalno, pruža sistematsku i namernu aktivnost usmerenu ka transmisiji znanja, stavova i veština, pri čemu je naglasak na veštinama (Tuijnman, 1996). Ono što je *differentia specifica* pomenute aktivnosti je činjenica da se ona realizuje van okvira formalnog školskog obrazovanja i da se pojavljuje u vrlo raznolikim oblicima: opismenjavanje, treninzi za lični razvoj, zdravstveno obrazovanje, razvoj zajednice, pa čak i kao društveno angažovane kampanje (Ibid). Iako su neki oblici neformalnog obrazovanja delimično institucionalizovani, ipak se neformalno obrazovanje prepoznaje kao aktivnost koja je izvan struktura formalnog sistema obrazovanja. Sa druge strane, veliki broj autora koji se bavi informalnim obrazovanjem pita se da li ima prostora za to da se o neformalnom obrazovanju uopšte govori kao o formi obrazovanja, budući da najvećim delom predstavlja neinstitucionalizovanu i individualizovanu aktivnost (Ibid) i da ga je teško razlikovati od samog učenja. Naravno, postoje oblici informalnog obrazovanja koji su institucionalizovani, kao što je učenje na radnom mestu, pa je ovo još jedan od razloga zbog koga je teško napraviti potpunu distinkciju između neformalnog i informalnog obrazovanja.

Aktuelne tendencije u oblasti prepoznavanja i validacije prethodnog učenja (najčešće onog koje je stečeno upravo neformalnim putem) dovode dalje u pitanje distinkciju između formalnog i neformalnog obrazovanja i postavljaju pitanje da li društvo u svom razvoju teži da bar u određenoj meri formalizuje sve oblike obrazovanja. Sa druge strane, insistiranje na validaciji prethodnog učenja govori i o sve izraženijoj svesti o značaju neformalnog obrazovanja i potencijalu koji ono ima i za pojednca i za društvo.

Poseban problem predstavlja razlikovanje neformalnog učenja i neformalnog obrazovanja, ali ova diskusija vodi u bavljenje suštinskim problemima nauka o vaspitanju i obrazovanju - odnosu učenja i obrazovanja, što je obiman i neiscrpan, kontinuiran izvor naučnog razmatranja.

Položaj žene – posleratni razvoj

Položaj žene u Jugoslaviji nakon Drugog svetskog rata bio je uslovljen nasleđem patrijarhalnog, agrarnog društva i tradicionalnim moralom sa jedne strane, i deklarativnom politikom u kojoj je proklamovana ravnopravnost žene sa druge strane. Ravnopravnost žene bila je garantovana zakonom i to u svim oblastima - u braku, na poslu, u politici, svuda osim u praksi. Jedan od osnovnih uzroka neravnopravnosti žene ležao je u različitim ulogama žene i muškarca u porodici. Postojeća podela rada u porodici koja je odraz patrijarhalnog karaktera društva, ženu angažuje neuporedivo više od muškarca u obavljanju kućnih poslova i preuzimanju brige o deci. Iz takve uloge proističu i druge posledice, kao što je slabo učešće žena u organima državne vlasti. Žene ulažu ogromnu energiju da odgovore brojnim zahtevima i spoje različite uloge koje obavljaju na poslu i u kući, i često nemaju ni vremena niti interesa za angažman u politici. S druge strane društvo priznaje tradicionalna gledišta da „žene nisu za politiku“, da se one ne snalaze dobro u njoj, a ukoliko to čine da bezuslovno zanemaruju porodicu i decu, što je u suštini samo racionalizacija nasleđenog tradicionalnog stava patrijarhalnog društva. Sličan princip važio je i u oblasti rada i zapošljavanja.

Na početku Drugog svetskog rata formirana je mreža ženskih organizacija kao rezultat nastojanja aktivistkinja predratnih organizacija. Godine 1942. formiran je Antifašistički savez žena (AFŽ) koji je imao sledeće zadatke: prosvetovanje i osvešćivanje žena, rad na uključivanju žena u oružane jedinice NOV-a, organizovanje pomoći NOV-u iz pozadine, borba za dosledno sprovođenje ravnopravnosti žena i muškarac, organizovanje kurseva za žene. Nakon oslobođenja AFŽ je nastavio sa radom ističući da nema posebnih ženskih pitanja i da su sva pitanja društvena. Ipak, bilo je od velikog značaja ova društvena pitanja propagirati u najširim slojevima. AFŽ je za svoje zadatke odredio: učvršćivanje ravnopravnosti žena, razvijanje bratstva i jedinstva između naroda, angažovanje žena u izgradnji narodne vlasti, prosvetno i kulturno uzdizanje žena. AFŽ je uzeo učešća u akcijama osnivanja seljačkih radnih zadruga i kolektivizacije i odigrao je presudnu ulogu u skidanju zara i feredže sa lica muslimanskih žena. Međutim, AFŽ nije bio samostalan u odnosu na KPJ, a od 1950. godine postaje sekcija Narodnog fronta, sa odvojenim aktivima za izvršavanje posebnih zadataka. Ovi aktivisti se horizontalno povezuju sa Narodnim frontom i vertikalno preko izbornih tela AFŽ-a. Na četvrtom kongresu AFŽ-a 1953. godine ova organizacija je ukinuta i osnovan je Savez ženskih društava uz obrazloženje da je postojanje AFŽ izdvaja žene iz

rešavanja zajedničkih društvenih problema. Slična argumentacija ponovljena je 1959. godine u Komisiji SSRNJ-a (Socijalističkog saveza radnog naroda Jugoslavije), kada je predloženo ukidanje Saveza ženskih društava. Već je u Programu SKJ iz 1958. naglašeno da ravnopravnost žena više nije ni politički, niti pravni problem, već problem nasleđene zaostalosti koji treba rešavati razvijanjem društvenih službi i podizanjem standarda. Tako se, kao sekcija SSRN-a, ali sa posebnim predsedništvom, formira 1961. i do 1965. traje Konferencija za društvenu aktivnost žena. Zadaci Konferencije bili su: pokretanje i razmatranje problema vezanih za žene, uključivanje žena u rešavanje ovih problema, organizovanje aktivnosti potrebnih ženama, izdavanje mesečnika „Žena danas“ koji je spojen sa srpskom „Zorom“. U isto vreme u Hrvatskoj izlazi jedan časopis za žene i još po jedan u Sloveniji i Makedoniji.

Feministički pokret, nastao u SAD i Zapadnoj Evropi šezdesetih godina otvorio je nove mogućnosti. Preko međunarodnih skupova o Jugoslaviji i preko aktivnosti Univerzitetskog centra u Dubrovniku, pokret je preispitivao odnose među polovima, dominaciju muškaraca i potčinjenost žena i patrijarhalno društvo koje počiva na takvim osnovama. Pokret se realizovao kroz posebne aktivnosti ili kroz uključivanje u javni i politički život zastupajući sledeće ideje: jednako pravo na zapošljavanje, jednake nagrade za isti rad, pravo na seksualnost, pravo na raspolaganje svojim telom i odlučivanje o rađanju, borbu protiv nasilja i diskriminacije po osnovu pola.

Godine 1979. u Beogradu je održan međunarodni skup „Drug/ca žena – žensko pitanje – novi pristup“ u kome su učestvovala mlade, profesionalno afirmisane žene iz Beograda, Zagreba i još nekih jugoslovenskih gradova. Na skupu je predstavljen savremeni feminizam i prvi put je javno izložen kritički osvrt na žensko pitanje u Jugoslaviji. Potom su zagrebačke feministkinje osnovale u okviru Socijalističkog društva Hrvatske grupu „Žena i društvo“ Feministkinje Beograda u okviru Studentskog kulturnog centra osnovale su neformalnu aktivističku grupu pod istim imenom koja se bavila aktuelnim feminističkim temama: patrijarhalne norme, ženska seksualnost, silovanje, kontracepcija, mediji o ženi.

Socijalne, ekonomske i političke promene

Društvene promene 90-tih koje su relevantne za neformalno obrazovanje žena odnose se pre svega na političke, ekonomske i socijalne promene. Promene na političkom planu manifestuju se kroz otpor vladajućih struktura da ustupe pozicije moći sledećoj generaciji rukovodilaca i pokušaj održavanja

na njima po svaku cenu, s tim što u dovoljnoj meri menjaju politički kontekst iz koga nastupaju u cilju uspešnog infiltriranja u „novu“ političku elitu. Ekonomske promene se najčešće prve javljaju i uslovljene su promenama u ekonomiji samog društva ili uticajima tržišta drugih društava. Ekonomija tranzicionih društava često trpi pritisak vladajućih struktura u smislu održavanja „poželjnih“ oblika ekonomije i zadržavanja „poželjnih“ zakona na tržištu. Međutim, ekonomske promene ne mogu se većito odlagati, one se dogode, ali često preko prelaznih - „neregularnih“ oblika. Kada govorimo o socijalnim promenama, u prvi plan treba istaći raslojavanje društva. Pripadnici najvišeg sloja imaju i najviše šansi da izbegnu negativne efekte promena. Oni mogu pretrpeti gubitke pozicija, ali su im na početku promena još uvek na raspolaganju poluge moći koje mogu da koriste u novonastalim uslovima kako bi se sa što manje gubitaka ponovo pozicionirali. Sa druge strane, najniži slojevi društva ostaju ono što su bili. Njihov položaj se u drastičnim promenama može dalje pogoršati, kada im pretili egzistencijalna ugroženost, jer ne raspolažu sa kakvom rezervom koja bi ublažila negativne efekte promena. Srednji slojevi društva trpe najviše pritisak: ovde se događa raslojavanje na adaptibilnije koji su u manjini i koji postaju „profiteri“ vremena promena i manje adaptibilne koji „padaju“ na nižu društvenu lestvicu.

U vremenu društvenih-političkih promena nove ideologije najbolje „uspevaju.“ Javljaju se različita tumačenja, različita rešenja i pozivi na mobilizaciju istomišljenika na zajednički rad na ostvarenju željenih ciljeva. Tako se uspostavljaju nove ideologije koje ruše postojeće vrednosti i pozivaju na formiranje novih. Često se reaktuelizuju i neke stare vrednosti, kolektivno pamćenje i iskustvo koje se može primeniti u različitim situacijama.

Ovakvi uslovi pogoduju nastanku neformalnih grupa koje počinju da deluju u skladu sa ciljevima svog osnivanja i koje se javljaju izvan institucija postojećeg sistema. Naime, budući da u postojećem sistemu ne postoji zakonska regulativa, niti mehanizmi formiranja novih grupa koje bi se bavile novonastalim društvenim potrebama, obrazuju se neformalne grupe koje pružaju odgovore na te potrebe. One su brži, fleksibilniji i neposredniji put do rešenja koja ne mogu da čekaju „zvanična“ odobrenja predstavnika sistema. Ako se do rešenja i ne dođe brzo, članovi grupa upražnjavaju odabranu aktivnost i direktno doprinose ishodima koji slede.

U vremenu promena u društvu najveću senzibilnost imaju društvene grupe koje su najmanje fleksibilne, koje su već ugrožene i marginalizovane. Ovakvu socijalnu grupu čine upravo žene i to po više kriterijuma. U vreme burnih društvenih promenama one često gube i ono malo krhkih pozicija moći

u društvu koje su imale, njihova se prava još više smanjuju, a sa druge strane njihove obaveze rastu. Porodica ugrožena promenama koristi ženu kao „pojas za spasavanje.“ One najčešće ostaju u toj ulozi, ali se jednom delom organizuju, tako što se udružuju tražeći sebi pomoć ili tražeći svoja prava, ili čak učeći kako da se adaptiraju na promene i da na njih utiču. Dešava se da svoje „spasilačke kapacitete“ podižu na viši nivo i postaju indikatori spasavanja i boljitka društva.

Društvenu strukturu socijalističke Jugoslavije karakterisala je suprotnost komandnog i izvršnog rada na kojoj su se konstituisale vladajuća, kolektivno-vlasnička klasa i potčinjena klasa radništva. Izvan osnovne klasne sheme diferencirali su se slojevi privatnika (seljaka, obrtnika i sl.) (Lazić, 1994). Karakteristike društvene dominacije kolektivno-vlasničke klase bile su određene činjenicom da je individualni položaj njenih pripadnika počivao isključivo na aktivnom obavljanju uloge u strogo hijerarhizovanoj strukturi klase. Društvena dominacija vladajuće grupacije bila je apsolutna – ona je imala monopol na donošenje ekonomskih i političkih odluka i potpunu ideološku kontrolu. Međutim, ukupne ekonomske nejednakosti bile su izrazito manje od onih u tržišnim društvima Zapada, ali ovo nije doprinelo napretku sistema koji je bio opterećen društvenim vlasništvom, odsustvom motivacije i stagnacijom proizvodnje. Uvođenjem samoupravljanja trebalo je da bude prevaziđena oštra podela između upravljanja i proizvodnje, ali umesto da proizvođači postanu upravljači, direktori i drugi rukovodioci i dalje su donosili sve važne odluke i zadržavali ekonomsku moć. Radnička klasa nije upravljala proizvodnjom, a ekonomija je zapadala u krizu. Sprovedeno je niz reformi sa ciljem revitalizacije privrede, ali bez vidnijih rezultata. Uz neprevaziđene suprotnosti između vladajuće i radničke klase, krah socijalizma bio je neminovan. S obzirom da je sistem imao unutrašnju logiku sopstvenog reprodukovanja, nije se mogao pojaviti novi društveni oblik unutar starog, koji bi izazvao krah postojećeg sistema. Aktuelni poredak slamaju njegove sopstvene unutrašnje kontradikcije, a pomoćnu ulogu odigrali su spoljašnji činioci. Razrešenje procesa društvenih promena odvija se, međutim, uz postojanje globalističko-kapitalističkog društvenog okvira. Takvo okruženje sada postaje aktivan unutrašnji, a ne samo spoljašnji činilac promene.

Društvene promene devedesetih i položaj žena

Političke promene koje su se dogodile 90-tih izgleda predstavljaju tragičan nastavak društvene krize iz 80-tih i posledicu sukoba suprotstavljenih

politika (prvenstveno domaćih) u razrešenju krize, a svoj epilog imale su kroz ratna događanja na tlu bivše Jugoslavije koja su počela 1991. godine. Do kraja 1989. godine, uprkos uočenim nepovoljnim tokovima, većina jugoslovenskih analitičara je očekivala ili pobjedu demokratskih snaga, ili produženo „rvanje“ demokratskih i konzervativno-socijalističkih snaga (Bolčić i Milić, 2002). Nakon prvih višepartijskih izbora u Srbiji i Hrvatskoj, onima koji su glasali nije bilo bolje nego pre. Mnogima je i bez rata bilo gore. Marginalizovane grupe sklonjene su još više u stranu, a žene su jedna od tih grupa. Npr. zastupljenost žena u srpskoj skupštini iznosila je samo 1,6%, a u hrvatskoj skupštini 5,2%. (Bolčić i Milić, 2002). Jačanje etničkih identiteta usko je povezano sa instrumentalizacijom žena. Razlike u stavovima i ponašanju prema ženama nestaju i retrogradni stavovi se javljaju i u najvišim i najobrazovanijim slojevima (Blagojević, 1997).

Novе nacionalne ideologije podvođe interese žena interesima nacije, što je naročito vidljivo u demografskom diskursu, često povezanom sa religioznim diskursom. Politika reprodukcije je u zemljama tranzicije veoma važan deo politike upšte. Javne diskusije preoblikuju viđenja stanovnika: reprodukcija određuje „naciju“ i njene granice: debate o reprodukciji služe kao elementi za političku legitimizaciju države i određivanje „moralnosti.“ Ove debate bi se mogle svesti na pitanje da li su žene građanke u građanskoj državi ili su „majke nacije“ u nacionalnoj državi. Istraživanja pokazuju da žene o ovome imaju veoma jasne stavove: one su građanke i majke svoje dece, a ne „nacionalne dece“ (Blagojević, 1997).

U uslovima takvih promena žene se instiktivno i brzo organizuju – ne uvek ispravno. U prvo vreme one podležu nacionalnoj euforiji i postaju npr. u Hrvatskoj glasnogovornice sa nacionalističkim nabojem, a u Srbiji „bacačice cveća na tenkove.“ Međutim, već tokom tokom 1992. i 1993. godine žene Srbije i Hrvatske imaju razvijenu svest o tome ko im je najveći politički neprijatelj – to je bio sam rat.

Svakako, političke promene idu paralelno sa ekonomskim, koje nose pre svega rapidno osiromašenje. U razorenom i pauperuzovanom srpskom i hrvatskom društvu žene su sve više bile prinuđene da se vrata svojim tradicionalnim ulogama ili da naprave izbor između profesije i porodice, jer su dodatno angažovane da „nadoknade“ gubitke i omoguće preživljavanje svojih ukućana. Upotreba njihovih resursa biva iscrpljena pukim preživljavanjem. Paradoks se ogleda u činjenici da se često radi o populacijama u kojima je nivo obrazovanja žena izrazito visok. Žene se vraćaju tradicionalnoj ulozi majke i domaćice. Ženska radna snaga izložena je dekvilifikaciji i deprofesionalizaciji

kroz proces nezaposlenosti, gubljenja posla ili obavljanja poslova koji su ispod obrazovnih ili profesionalnih kvalifikacija. U ovakvim uslovima žene u Srbiji i Hrvatskoj počele su već početkom 90-ih godina da se angažuju u NVO kroz koje pokušavaju da poprave svoj položaj i da utiču na njega. Formira se veliki broj organizacija žena. U ekonomskoj sferi NVO imaju slične ciljeve - npr. da kroz neformalno obrazovanje edukuju žene za razne prekvalifikacije i dokvalifikacije. Ovaj model organizovanja i obrazovanja nije u mogao da značajno promeni ekonomski položaj žena ali je postao alternativa i oslonac za dalji razvoj.

Srbija je 90-ih bila društvo u kome su bazične institucije (države, privrede, kulture) bile u temelju razorene. Građani u Srbiji masovno su živeli svoj svakodnevni „normalni“ život mimo pravila zvaničnog, institucionalno uobličеног društva. Upravo takav život, mimo i nasuprot društva, bio je razuman odgovor ili „strategija preživljavanja“ običnih ljudi na životne nevolje: gubitak posla i obesmišljavanje osnovnog zanimanja i uloge u društvu, pretvaranje uštedenog novca u neostvarljiva potraživanja, gubitak statusa i prava državljanina, gubitak slobode komuniciranja i kretanja u prostoru koji je bio dojučerašnji životni prostor, smrt najbližih, gubitak zdravlja, gubitak budućnosti... Te su životne nevolje prevashodno proizašle iz politike onih koji su imali vlast u Srbiji i koji su, navodno, sve što su učinili, činili za „dobro građana Srbije“ i Srba u drugim delovima bivše Jugoslavije.

Sličan socijalni kontekst bio je prisutan u Hrvatskoj u kojoj su bazične institucije društva takođe bile razorene. Ljudi su živeli mimo ustaljenih pravila u novonastalim „modusima preživljavanja“, njihovi kapital je iščezao, poslovi propali, kretanje ograničeno, a zdravlje i životi ugroženi. Dodatno, imali su rat u „svom dvorištu“ i granate nad svojim krovom. Jedino nisu imali gubitak nade i budućnosti.

Za srpsko društvo tok rata nije obećavao nikakav dobar ishod, osim kraja. Domaće sociološke analize pokazuju da su protekla ratna zbivanja ostavila duboko razarajuće posledice na čitav prostor bivše države i na sve novostvorene entitete, ali najviše na društvo u Srbiji (Lazić, 2000; Bolčić, 1995 prema: Bolčić i Milić, 2002). Ono što ostaje nedovoljno vidljivo su patnje miliona pojedinaca čije su porodice izbačene iz svakodnevnog vremenskog i prostornog konteksta, izložene ratnom uništavanju, izbeglištvu, ekonomskom osiromašenju i opšte duhovnom propadanju.

Angažman žena u okvirima krize

Društvena transformacija deluje različito na različite slojeve/klasu žena. One se diferenciraju na tri sloja - na pripadnice lokalne menadžerske elite, na preduzetnice i službenice, i na pripadnice radničke klase. Dok prvi sloj prihvata model u kome je žena svedena na domaćicu koja vreme posvećuje izgledu, deci i socijalnim aktivnostima porodice, drugi se delom utapa u treći, a iz manjeg dela se „regrutuju” preduzetnice - „dobitnice transformacije.” Treći sloj predstavlja sloj „gubitnica“ transformacije. Radnice ne samo da su osiromašene, već su i bez mreža podrške, izolovane, često bez adekvatnih partnerskih odnosa i sa razbijenim porodičnim okvirom, najčešće bez posla, bez aktivnosti u sekundarnoj ekonomiji ili čak u poljoprivredi, izložene „kulturnoj devaluaciji samog rada“, oko koga su one u prethodnom sistemu centrirale svoj identitet i svoje životne strategije.

Porast nasilja nad ženama događa se u sklopu opšteg porasta nasilja u zemljama u tranziciji. Porast nasilja povezan je sa kolapsom institucija prethodnog režima i izvesnog institucionalnog vakuma unutar koga se uspostavljaju nova „pravila igre“, uglavnom „prava jačega“. Na mikro nivou porast nasilja nad ženama u porodici najčešće je povezan sa porastom alkoholizma koji se javlja kao jedna manifestacija muške neprilagođenosti u tranzicijskim zemljama koje su bile izložene ratu. Nasilje nad ženama poprima raznovrsne oblike - od ubistva, preko silovanja, prinudnog iseljavanja, seksualnih ucena, do prisilne prostitucije (istraživanje Nikolić-Ristanović, 1993, prema: Bolčić i Milić, 2000).

Usled krize porodice i raslojavanja društva, nužno je formiranje organizacija otvorenih za sve slojeve društva, preko kojih se oni mogu povezati, organizovati pomoć i međusobnu podršku. U ovim neformalnim organizacijama biće uspostavljene nove društvene mreže. Garancija da će se to u njima desiti, i pored opšteg zatvaranja u društvu, jeste princip dobrovoljnosti. Kroz razne oblike neformalnog obrazovanja žene mogu da nauče kako da se aktivno adaptiraju na nepovoljne uslove, kako da reaguju na stres, kako da nađu svoje mesto u društvu i kako same da kreiraju buduće društvo. Za to je potrebno prilagođavanje „u hodu“, sticanje novih znanja i njihovo uklapanje sa postojećim znanjima.

U uslovima velikih promena 90-ih i u Srbiji i u Hrvatskoj nastala je ideološka kriza zbog koje je reaktuelizovana dilema između tri društvena modela, socijalističkog, konzervativističkog i liberalnog, i s tim u vezi između tri vrednosno/ideološke orijentacije: 1) holizam (koji predstavlja reziduum

socijalističke ideologije u izmenjenim okolnostima; 2) tradicionalizam (kao modifikovani i specifični oblik konzervativizma u širem smislu) i 3) liberalizam (kao izraz usvajanja liberalne ideologije) (Bolčić i Milić, 2002). Shodno tome, implikacije su bile vidljive i na početke formiranja organizacija za neformalno obrazovanje žena. S tim u vezi, formirale su se organizacije u Srbiji i Hrvatskoj koje su pokušale da pruže alternativu, ne samo ženama, već i deci i onim muškarcima koji su imali poteškoća u prilagođavanju aktuelnom kontekstu. One su kroz svoje sadržaje, organizacione oblike i ciljne grupe pokušale da odgovore tadašnjim potrebama žena. U Srbiji su najvidljivije organizacije bile sledeće: Žene u crnom, SOS telefon, Autonomni centar za žene silovane u ratu i Centar za ženske studije u Beogradu. U Hrvatskoj najaktivnije su bile: Centar za žene žrtve rata – ROSA, CESI i Centar za ženske studije u Zagrebu.

Oblici neformalnog obrazovanja žena

U Srbiji i Hrvatskoj 90-ih je oformljen veliki broj ženskih grupa. One su nastajale od nekoliko žena međusobno povezanih feminističkim idejama i željom da deluju u aktuelnom trenutku. Ove grupe su same određivale svoje ciljeve i uglavnom su radile po nehijerarhijskom principu, često volonter-ski. Inače, sve „ženske“ grupe širile su feminističke, anti-militarističke i anti-seksističke ideje, što je bio deo „skrivenog kurikuluma“ neformalnog obrazovanja žena i čitavog društva. Sigurno postoji veliki broj motiva zbog kojih su se žene udruživale. Karakter formiranih grupa se u najvećoj meri odnosio na njihove unutrašnje potrebe i reflektovao je suštinu njihove motivacije. Sadržaji neformalnog obrazovanja žena bili prilagođeni tadašnjim društveno-političkim okolnostima i predstavljali su refleksiju potreba žena: odnosili su se na borbu protiv nasilja na ženama, protiv marginalizacije žena, na pravnu zaštitu žena, na suprotstavljanje aktuelnim političkim trendovima i na razvoj ženske profesionalne i kreativne aktivnosti.

Organizacioni oblici „ženskih“ grupa bili su različiti i u Srbiji, i u Hrvatskoj. Poteškoća koja nastaje prilikom kreiranja svake podele s ciljem lakše sistematizacije i pregleda materijala i ovde je prisutna. Dodatnu poteškoću predstavlja činjenica da je u praksi neformalnog obrazovanja žena bilo puno „hibridnih“ organizacionih oblika obrazovanja koji nisu obuhvaćeni uobičajenim andragoškim podelama. Funkcionalnost svakog organizacionog oblika zavisi pre svega planova, programa i metoda obrazovanja, kao i od samih učesnika obrazovnog procesa. Imajući to u vidu, organizacioni oblici se mogu podeliti na one sa stalnim sastavom učesnika i one sa nestalnim

sastavom učesnika (Osnovi andragogije, 1966). Od organizacionih oblika sa stalnim sastavom učesnika u neformalnom obrazovanju žena dominirali su: kurs, seminar, kružok, sastanak grupe, savetovanje, konferencija, radionica. U drugoj grupi organizacionih oblika javljali su se: javna predavanja, ciklusi predavanja, diskusije, priredbe (performansi). Pored spomenutih organizacionih oblika potrebno je istaći da se u ovom periodu javlja niz organizacionih oblika neformalnog obrazovanja žena koji se tek u skorijim radovima svrstavaju u naučne klasifikacije, kao što su: protesti, mitinzi, skupovi, saopštenja, odlasci u krizna područja, instruktaze, pomoć ličnim kontaktom, kampovi, letnje/zimske škole, susreti, okrugli stolovi, obuke, rad na osnivanju različitih grupa, ženske studije, javna saopštenja i govori podrške.

Ciljne grupe ovih oblika obrazovanja su u prvom redu žene žrtve nasilja, marginalizovane žene po raznim osnovama, žene zainteresovane za dodatno obrazovanje, žene kojima je neophodna psihološka i/ili terapijska podrška, žene koje su se društveno-politički angažovale, slučajne prolaznice, ljubavnice, supruge, majke, devojke, rečju – sve žene. Što se tiče muškaraca, oni su postali ciljna grupa kasnije, kada su se žene osnažile i shvatile da je u cilju promene položaja u kome se nalaze neophodno uključiti i muškarce. Muškarci su bili uključeni u razne ulične akcije, performanse, seminare, treninge, predavanja, i to su bili muškarci koji su pokazali određeni nivo svesti za pitanja kojima su se žene organizovano bavile. Kada je reč o deci, treba istaći da se na njih gledalo sa posebnom pažnjom. Ideja vodiya bila je da se uradi sve što se može kako bi deca najmanje osetila negativan teret društvene, političke, ekonomske i porodične situacije u kojoj su se našla. Organizovana je podrška deci u najopštijem smislu. Pored savetovališta, poklona, školovanja, bilo je i odlazaka u druge gradove na izlete, druženja sa decom iz drugih gradova, pomoć za izbeglu decu.

Svi ovi oblici obrazovanja su plod izrazito dinamičnog i izrazito nepovoljnog društvenog razvoja, restriktivnog političkog okvira i „urušavanja” tradicionalnih formi obrazovanja, koje ne mogu da odgovore na novonastale lične/obrazovne potrebe pojedinaca, naročito onih koji su ugroženi promenama. Interesantno je da upravo krizni periodi „produkuju” brojne, nove oblike obrazovanja i/ili nekim pojavama, koje do tada nisu bile vezivane za obrazovanje, daju novi - obrazovni karakter i funkciju. Nekada i oblici i sadržaji neformalnog obrazovanja kompenzuju nedostatke, nemoć i neefikasnost formalnog ili tradicionalnog sistema obrazovanja, a nekada se oni javljaju čak kao njegova suprotnost.

Surova društvena realnost Srbije i Hrvatske s kraja XX veka oblikovala je jednu od najugroženijih grupa - žene u organizatore, nosioce i korisnike ovog „novog” obrazovanja. Stoga je ono imalo raznovrsnu organizacionu osnovu, kritički intonirane sadržaje i snažnu društvenu funkciju. Snažna politička poruka i političko ishodište neformalnog obrazovanja žena u pomenutom kontekstu ne dezavuišu njegova obrazovna postignuća, niti umanjuju andragoški značaj ove pojave. Naprotiv, ovim se aktuelizuje pitanje velike društvene moći obrazovanja odraslih - na tragu freireovskih ideja osveščivanja i sličnih koncepcija obrazovanja kao osnaživanja, ali sa novom konotacijom i povećanom odgovornošću. Sem toga, situacije krize, tranzicije i društvenih promena, poput velikog, nevoljnog socijalnog eksperimenta, jasno ukazuju na obrazovanje odraslih, a naročito neformalno obrazovanje, kao na živ, dinamičan fenomen u bliskom odnosu sa društvenom realnošću, ali i sa individualnom relevantnošću za adaptiranje na nju ili njeno savladavanje.

Reference

- Bolčić, S. i Milić, A. (2002). *Srbija krajem milenijuma – razaranje društva, promene i svakodnevni život*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Grupa autora (1966). *Osnovi andragogije*. Sarajevo: Zavod za udžbenike.
- Gudac-Dodić, V. (2006). *Žena u socijalizmu – položaj žene u drugoj polovini 20. veka*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
- Kulić, R. i Despotović, M. (2004). *Uvod u andragogiju*. Beograd: Svet knjige.
- Lazić, M. i sar. (1994). *Razaranje društva – Jugoslovensko društvo u krizi 90-ih*. Beograd: Filip Višnjić.
- Marković, D. i dr. (2007). *Neformalno obrazovanje u Evropi, Korak ka prepoznavanju neformalnog obrazovanja u SCG*. Beograd: Grupa „Hajde da...”
- Mijić, B. i Vojvodić, D. (ur.) (2006). *Žene žrtve rata*. Beograd: Udruženje građana Civis.
- Nikolić-Ristanović, V, Konstantinović-Vilić, S, Mrvić-Petrović, N, Stevanović, I, Knežić, B (1996). *Žene Krajine: rat, egzodus i izbeglištvo*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Nikolić-Ristanović, V, Mrvić-Petrović, N, Konstantinović-Vilić, S, Stevanović, Ivana (1995). *Žene, nasilje i rat*. Beograd: Institut za sociološka i kriminološka istraživanja: Beograd.
- Tuijnman, C. A. (1996) (ur). *International Encyclopedia of Adult Education and Training*. Oxford: Elsevir Science Ltd.
- Vušković, L. i Trifunović, Z. (2007). *Ženska strana rata*. Beograd: Žene u crnom.

Bojan Veselić, Katrina Popović³
Faculty of Philosophy, University of Belgrade

SOCIAL CHANGES AND INFORMAL EDUCATION OF WOMEN IN SERBIA AND CROATIA IN THE 90'

Abstract: *The article analyses social, political and economic changes which took place in Serbia and Croatia toward the end of the 20th century, with special emphasis on the social status of women and the change of their role in these processes. Informal education is seen as a logical answer to extremely unfavorable social circumstances in which the traditional system of formal education cannot satisfy the newly generated educational needs and help in adjustment to the changes. As an especially vulnerable group in these societies, women emerged not only as beneficiaries but also as organizers of numerous new forms of informal education.*

Key words: *informal education, women education, social changes.*

³ Bojan Veselić, andragogue (BA), worked in numerous projects in the field of adult education, Associate of the Adult Education Society in Belgrade.

Katarina Popović, PhD, Associate professor at the Department for Pedagogy and Andragogy at the Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Director of the Adult Education Society in Belgrade, Director of *dvv international* in Serbia, Board Member of EAEA.